

УДК 347.151(477:430)

Кравченко Михайло Георгійович –

доктор юридичних наук,

старший науковий співробітник,

Інститут права,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

<https://orcid.org/0000-0002-3909-4599>

Mykhailo H. Kravchenko –

doctor of juridical sciences,

senior researcher, Institute of Law,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

(60, Volodymyrska Street, Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-3909-4599>

Свобода мистецтва як комунікативна свобода: українській та німецький правові виміри

Стаття присвячена дослідженню меж конституційно-правового гарантування та захисту свободи мистецтва як комунікативної свободи. Теоретичною базою дослідження були праці українських та німецьких дослідників, присвячених аналізу вказаної свободи приватних осіб. Зроблені пропозиції щодо внесення змін і доповнень до Конституції України з метою встановлення конституційно-правового захисту свободи мистецтва.

Ключові слова: свобода мистецтва, комунікативна свобода, межі захисту, Конституція України, зони правової охорони.

Статья посвящена исследованию границ конституционно-правового обеспечения и защиты свободы искусства, как коммуникативной свободы. Теоретической базой исследования были работы украинских и немецких исследователей, посвященных анализу указанной свободы частных лиц. Сделаны предложения о внесении изменений и дополнений в Конституцию Украины с целью установления конституционно-правовой защиты свободы искусства.

Ключевые слова: свобода искусства, коммуникативная свобода, границы защиты, Конституция Украины, зоны правовой охраны.

M.H. Kravchenko_Freedom of Art as Communicative Freedom: Ukrainian and German Legal Dimensions

The article is devoted to the study of the limits of the constitutional and legal guarantee and protection of the freedom of art as a communicative freedom.

The research methodology consisted of general scientific and special legal methods of scientific cognition, in particular structural-systemic and comparative-legal research methods.

The theoretical basis of the study were the works of Ukrainian, German and Swiss legal scholars, devoted to the analysis of this freedom of individuals. The study analyzed the legislation of Ukraine and the Federal Republic of Germany, as well as some decisions of the Federal Constitutional Court of Germany, which are devoted to justifying the limits of protection and guarantee of freedom of cinema in Germany.

As a result of the study, the following conclusions can be drawn:

The Constitution of Ukraine has not properly defined the limits of constitutional and legal protection of freedom of art. The solution to this problem is possible either by making changes and additions to Part 1 of Art. 54 of the Constitution of Ukraine through the direct consolidation of this freedom, or through the adoption of a special interpretative act by the Constitutional Court of Ukraine, which would extend the protection of freedom of literary and artistic creativity to all types of freedom of art.

Freedom of art is one of the communicative freedoms, the purpose of which is to convey views, beliefs and other information from one person (artist) to another individual. This functional purpose of these freedoms specifies the scope of protection and the limits of guaranteeing the freedom of art. At the same time, this freedom does not guarantee the property rights and interests that arise in connection with the dissemination of a work of art.

The category “art” is crucial for understanding the essence of freedom of art as communicative freedom. In Germany, the idea of enshrining the list of arts at the legislative level was rejected. Instead, three concepts have been introduced that, in combination, make it possible to identify a particular object as a work of art. We are talking about «material», «formal» and «open» concepts of art.

Freedom of art has two zones of legal protection: a) «working zone», which provides legal protection of the possibility of creating a work of art, protects the artist during the creative process and b) «effective zone», which guarantees every artist the right to acquaint society with works of art; which he created.

Freedom of the art may be restricted. In Germany, in contrast to Ukraine, a hierarchical system of constitutional values has been developed, led by the right to human dignity, which helps to determine in each individual case the expediency or not the expediency of restricting this communicative freedom.

Keywords: *freedom of art, communicative freedom, limits of protection, the Constitution of Ukraine, zones of legal protection.*

Постановка проблеми. У системі прав та свобод людини окреме місце посідає свобода мистецтва. В Україні ця свобода опосередковано зазнала конституційно-правового регулювання на рівні ст. 54 Основного Закону України, якою гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості[1]. Як видно із наведеного, на конституційному рівні безпосередньо не гарантується свобода мистецтва. Крім того, чомусь коло суб'єктів, яким гарантовані вище перелічені свободи, обмежене виключно громадянами України. На наш погляд, це положення Основного Закону України має бути змінені як у частині переліку комунікативних свобод, так і у частині кола їх носіїв, на чому ми наголошували у наших дослідженнях[2, 3].

Необхідно також зважати на те, що положень ст. 54 Конституції України замало, аби чітко визначити об'єкт конституційно-правового захисту свободи мистецтва, межі реалізації цієї свободи приватних осіб та підстави втручання держави у її реалізацію. Вітчизняні фахові дослідження не відповідають чітко на перелічені запитання[4, 5, 6]. На рівні рішень Конституційного Суду України також відсутні окремі акти, які б були присвячені тлумаченню вказаної статті Конституції України, а також тлумаченню сутності, змісту та кола повноважень, які свобода мистецтва надає приватній особі.

Варто відзначити те, що інтерес до конституційно-правового захисту свободи мистецтва має не виключно теоретичне значення. Наразі

існує низка порушень свободи мистецтва приватних осіб в Україні[7]. Йдеться про випадки втручання у реалізацію цієї свободи через мотиви боротьби за віру, за суспільну мораль тощо[7]. Нажаль, про ці випадки, а також про шляхи боротьби із безпідставним обмеженням свободи мистецтва нічого не сказано у Щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2020 рік[8]. Усе це свідчить про необхідність, по-перше, з'ясування того, що ж гарантується свободою мистецтва, по-друге, конкретизацію того, які межі цього гарантування та, по-третє, у яких випадках держава може втручатися у реалізацію цієї свободи приватних осіб. Для вирішення цих дослідницьких завдань ми пропонуємо звернутися не тільки до вітчизняних досліджень, а також до напрацювань німецьких колег, а зокрема, до окремих рішень Федерального Конституційного Суду Німеччини. Ми переконані у тому, що такий підхід дасть можливість повною мірою розв'язати поставлені дослідницькі завдання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження питання про свободу мистецтва є об'єктом інтересу як українських, так і німецьких вчених.

Серед вітчизняних спеціалістів, які аналізували проблематику прав людини, можна назвати: П. М. Рабіновича, А. М. Колодія, Н. Г. Шукліну та ін. [3, 4, 5].

До переліку німецьких вчених-юристів, які досліджували свободу мистецтва, належать: С. Гупер, К. Віндорст, Г. Дюріг та ін. [9, 10 та ін.].

Визначальне значення для розуміння сутності категорії «мистецтво», меж конституційно-правового захисту свободи мистецтва, підстав втручання держави у здійснення цієї свободи приватних осіб мали рішення Федерального Конституційного Суду Німеччини [11, 12].

Метою статті є визначення сутності свободи мистецтва, меж її конституційно-правового забезпечення та захисту, а також випадків втручання у реалізацію цієї свободи приватних осіб на підставі аналізу українських та німецьких фахових досліджень, положень законодавства обох країн, а також рішень Федерального Конституційного Суду Німеччини.

Виклад основного матеріалу. Визначити сферу конституційно-правового захисту свободи мистецтва неможливо без з'ясування того, що таке «мистецтво». При цьому йдеться не суто про розкриття сутності цієї категорії, а про закріплення її розуміння на рівні законодавства. Говорячи про Україну, маємо відзначити те, що Конституція України не оперує категорією «мистецтво», не розкриває її сутність та безпосередньо не охороняє свободу мистецтва. У межах ч. 1 ст. 54 Основного Закону України охороняється свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості [1]. Водночас із наведеного переліку ми маємо виключити «академічну свободу» або свободу наукової та технічної творчості, оскільки вона є окремим об'єктом правової охорони. Крім того, свобода мистецтва не обмежується виключно свободою літературної та художньої творчості. До її складу, а отже і до зони правової охорони входять також: свобода кіно; свобода архітектури; свобода скульптури; свобода живопису; свобода графіки; декоративно-вжиткове мистецтво; свобода музики; свобода танцю; свобода театру. Такий перелік свобод, які охороняються свободою мистецтва, можна вивести із аналізу п. 12 ст. 1 Закону України «Про культуру» [13].

В цьому виявляється перша фундаментальна розбіжність між українським та німецьким підходом до цієї свободи приватних осіб. Справа полягає у тому, що вичерпно визначити те, що є мистецтвом надзвичайно складно, адже

воно приймає нові форми виразу. Саме тому, аби приблизно окреслити коло тих творів мистецтва, які охороняються цією свободою на рівні рішень Федерального Конституційного Суду Німеччини, запроваджено три концепції, які є критеріями оцінки того, що таке мистецтво у кожному окремому випадку. Йдеться про «матеріальну концепцію мистецтва», яка була визначена на рівні рішення Федерального Конституційного Суду BVerfGE 30, 173 – Mephisto (Рішення у справі «Мефісто») [11], а також про «формальну» та «відкриту» концепції мистецтва, які були визначені у рішенні BVerfGE 67, 213 – Anachronistischer Zug (Рішення у справі про анахронічний потяг) [12]. Зупинимося детальніше на змісті цих концепцій мистецтва. Почнемо з «матеріальної концепції мистецтва». Варто відзначити те, що у BVerfGE 30, 173 – Mephisto (Рішення у справі «Мефісто») [11] Федеральний Конституційний Суд Німеччини вперше спробував пояснити демократичні відносини між державою та мистецтвом. Вихідною ідеєю, якою керувався Федеральний Конституційний Суд, була позиція про те, що сама сфера життя «мистецтво», певні канони, ідеї, усталені погляди, взаємини, які виникають у межах цієї сфери, сукупно визначають у кінцевому підсумку те, що необхідно розуміти під категорією «мистецтво» [11]. В основі «мистецтва» знаходиться вільний творчий задум, який формується в уяві митця. Переживання, емоції митця передаються через певну формалізовану мову, яка дозволяє сприймати «твір мистецтва» іншим приватним особам [11].

На думку Федерального Конституційного Суду Німеччини, свобода мистецтва має дві зони правової охорони: а) «робочу» та б) «ефективну» [11]. «Робоча зона» охороняє сам процес створення твору мистецтва, реальну можливість митця вільно втілити свій творчий задум через формалізовану мову. «Ефективна зона» ж охороняє сукупність заходів, спрямованих на оприлюднення твору мистецтва. Йдеться про публічні виставки, презентації, перфоманси та інші форми доступу будь-яких приватних осіб для ознайомлення з твором мистецтва.

Роблячи певний проміжний висновок, відзначимо, що «матеріальна концепція мистецтва» розглядає «мистецтво» як вільний творчий задум, який народжується в уяві митця та виражається через формалізовану мову, що робить

його придатним для сприйняття третіми особами[11].

Наступною концепцією є «формалізована концепція мистецтва». Вона була сформульована у BVerfGE 67, 213 – Anachronistischer Zug (Рішення у справі про анахронічний потяг)[12]. Перед тим, як перейти до роз'яснення сутності цієї концепції, зробимо декілька важливих акцентів, які знайшли свого закріплення на рівні згадуваного Рішення Федерального Конституційного Суду. По-перше, Федеральним Конституційним Судом було констатовано те, що конституційно-правова гарантія свободи мистецтва не може бути вичерпно описана будь-яким загальним терміном, оскільки він не зможе охопити усі види мистецтва[12]. По-друге, мистецтво має тенденцію до розширення. Так, наприклад, «авангард» у мистецтві має на меті розширення меж самого мистецтва. Отже, воно може отримувати нові форми прояву[12]. Таким чином, сфера захисту свободи мистецтва буде постійно розширюватися. По-третє, у мистецтві відсутні будь-які об'єктивні стандарти, які б були визнані в усьому світі та які б можна було б визнати у якості критеріїв оцінки певного витвору саме як твору мистецтва[12]. Однак, уся ця система об'єктивних умов не позбавляє можливості провести таку ідентифікацію. Як певне вирішення була запропонована «формальна концепція мистецтва». Згідно із цією концепцією витвором мистецтва є усе те, що може бути ідентифіковано із уже відомими видами мистецтва[12]. Наприклад, якщо книга з формальної точки зору відповідає вимогам, які ставляться до роману, то – це роман. Якщо певний витвір з каменю можна ідентифікувати як статую, то – це статуя тощо.

Звичайно такою ідентифікацією не можна було вичерпно захистити усі види мистецтва, яке, як ми зазначали раніше, динамічно розвивається та отримує усе нові форми свого вираження. Саме тому «матеріальну» та «формальну» концепції мистецтва доповнили за рахунок «відкритої концепції мистецтва». Суть цієї концепції полягає у тому, що єдиного підходу до розуміння сутності мистецтва немає[12]. Отже, мистецтвом є те, що певна соціальна група визнає у якості мистецтва, навіть якщо окремі приватні особи не ідентифікують відповідний твір як витвір мистецтва.

Наступне, на чому ми хотіли б зупинитися у межах цього дослідження, це те, що свобода мистецтва є видом комунікативних свобод. Вона підпорядковується загальній меті цього виду свобод, яка полягає у тому, що така свобода є інструментом комунікації приватної особи з суспільством, реальною можливістю для вираження та передачі її поглядів, переконань та думок іншим приватним особам[2, с. 30]. Цей момент має принципове значення, адже свободу мистецтва необхідно розмежовувати із свободою визначення подальшої долі твору мистецтва. Як відомо, картини, книги, скульптури та ін. є не лише витворами мистецтва. Вони також мають статус майна, яке можна продати, подарувати, надати в оренду, вчинити інші дії майнового характеру. Логічно постає питання чи захищається свободою мистецтва й ці аспекти визначення подальшої долі витвору мистецтва? Німецькі колеги у цій частині відзначають, що усі відносини майнового характеру, які пов'язані із отриманням матеріальної вигоди від розповсюдження, продажу, перепродажу та інших операцій з витвором мистецтва, не охоплюються свободою мистецтва[9, с. 87]. Не охоплюється свободою мистецтва також діяльність, пов'язана із допомогою оприлюднення творів мистецтва. Йдеться про діяльність видавців, організаторів виставок та презентацій, брокерів та дилерів у сфері мистецтва тощо. Усе це гарантується й захищається іншими основними правами.

Свобода мистецтва може зазнати втручання з боку держави. У такому випадку йдеться про, так зване, «обмеження права». Обмеження свободи мистецтва є інструментом контролю за метою та цілями її використання. На практиці ця комунікативна свобода може використовуватися як: засіб боротьби з політичними опонентами, інструмент розпалювання національної та релігійної ворожнечі, «рупор» для пропаганди шкідливих ідей, знаряддя для приниження честі та гідності окремої приватної особи. Саме тому свобода мистецтва може зазнавати обмежень поступаючись вищим за значенням конституційним цінностям. На цьому прямо наголошує Федеральний Конституційний Суд Німеччини: «Конфлікт між гарантією свободи мистецтва та охоронюваної конституцією сферою особистості повинен бути розв'язаний відповідно до конституційної системи цінностей, зокрема необхідно

дотримуватися людської гідності, яка гарантована п. 1 ст. 1 Основного Закону»[11]. Інакше кажучи, якщо, наприклад, літературний твір принижує гідність конкретної приватної особи, то перевага надається саме праву людської гідності такої особи. У зв'язку із цим публікація такого твору може бути забороненою. Звичайно, можна навести й інші приклади конкуренції свободи мистецтва з іншими правами, коли вона буде поступатися іншим конституційним цінностям. Водночас ми маємо відзначити те, що таке обмеження свободи мистецтва не повинно знецінити саму цю комунікативну свободу. Тому у Німеччині до кожного окремого випадку обмеження свободи мистецтва підходять дуже ретельно.

На жаль, в Україні немає конституційної шкали цінностей подібної до тієї, яка існує у Німеччині, що могла б бути взятою за основу при «зважуванні» основних прав. Для прикладу, право людської гідності, яке очолює цю ієрархічну будову, належним чином не охороняється Конституцією України. В Україні ж існує «розпорошена» сукупність критеріїв, які можуть бути підставою для обмеження свободи мистецтва. Наприклад, у базовому Законі України «Про культуру» містяться положення, згідно із яким забороняється вилучення друкованих видань, вихідних матеріалів фільмів та фонограм, інших мистецьких і літературних творів, документів, пам'яток з бібліотечних, музейних, архівних фондів, фільмофонду, знищення культурних цінностей з ідеологічних чи політичних міркувань[13]. Іншим важливим нормативним актом, який містить заборони, що також стосуються реалізації свободи мистецтва, є Закон України «Про захист суспільної моралі»[14]. Згідно із ст. 2 цього Закону України забороняються виробництво та розповсюдження продукції, яка: а) пропагує війну, національну та релігійну ворожнечу, зміну шляхом насильства конституційного ладу або територіальної цілісності України; б) пропагує фашизм та неонацизм; в) принижує або ображає націю чи особистість за національною ознакою; г) пропагує бузувірство, блюзнірство, неповагу до національних і релігійних святинь; д) принижує особистість, є проявом знущання з приводу фізичних вад (каліцтва), з душевнохворих, літніх людей; е) пропагує невігластво, неповагу до батьків; є) пропагує наркоманію, токсикоманію, алкоголізм, тютюнопаління

та інші шкідливі звички[14]. Виробництво та обіг у будь-якій формі продукції порнографічного характеру в Україні забороняються[14]. У законодавстві України можна знайти й інші обмеження, однак принцип залишається зрозумілим – обмеженням є лише те, що прямо визначено в законодавстві. Висловлюючи власну думку з цього приводу, можемо відзначити наступне – існуючий в Україні підхід до обмеження свободи мистецтва є суто формальним. З одного боку, його не можна відкидати, а з іншого – ним не можна обмежуватися. Саме тому ми пропонуємо при з'ясуванні доцільності чи недоцільності обмеження свободи мистецтва окремо аналізувати кожен конкретний випадок із обов'язковим залученням альтернативних експертів, які б з різних позицій могли б оцінити певний витвір. Отже, обмежуватися суто нормативними критеріями у цьому випадку не варто. По-друге, у кожному випадку варто чітко розуміти, що саме обмежується. Обмежується розповсюдження «продукції», а по суті копій певного твору, або обмежується можливість доступу до певного твору приватних осіб. На наш погляд, в залежності від конкретного випадку розповсюдження твору може бути обмеженим або забороненим в цілому, однак, доступ до витвору мистецтва певної категорії приватних осіб може бути дозволеним у випадку, якщо такі особи за психологічними та віковими критеріями можуть сприйняти задум автора, втілений у певній формі, та якщо таке сприйняття не буде нести для них певні негативні наслідки.

Висновки. В результаті проведеного дослідження можна зробити наступні висновки:

1. Конституція України належним чином не визначила межі конституційно-правового захисту свободи мистецтва. Вирішення цієї проблеми можливе або шляхом внесення змін і доповнень до ч. 1 ст. 54 Конституції України через безпосереднє закріплення цієї свободи, або через прийняття спеціального інтерпретаційного акту Конституційним Судом України, який би розширив межі захисту свободи літературної та художньої творчості на усі види свободи мистецтва.

2. Свобода мистецтва є однією із комунікативних свобод, метою яких є донесення поглядів, переконань та іншої інформації від однієї особи (митця) до іншої приватної особи. Таке функціональне призначення вказаних сво-

бод конкретизує сферу захисту та межі гарантування свободи мистецтва. Водночас ця свобода не забезпечує майнові права та інтереси, які виникають у зв'язку із розповсюдженням твору мистецтва.

3. Категорія «мистецтво» має визначальне значення для розуміння сутності свободи мистецтва як комунікативної свободи. У Німеччині була відкинута ідея закріплення переліку видів мистецтва на законодавчому рівні. Замість цього запроваджені три концепції, які у своєму поєднанні дають можливість ідентифікувати певний об'єкт саме як витвір мистецтва. Мова йде про «матеріальну», «формальну» та «відкрити» концепції мистецтва.

4. Свобода мистецтва має дві зони правової охорони: а) «робочу зону», яка забезпечує правову охорону можливості створення витвору мистецтва, захищає митця під час творчого процесу та б) «ефективну зону», яка гаран-

тує кожному митцю право на ознайомлення суспільства з витворами мистецтва, які він створив.

5. Свобода мистецтва може бути обмеженою. У Німеччині, на відміну від України, розроблена ієрархічна система конституційних цінностей на чолі із правом людської гідності, яка допомагає у кожному окремому випадку з'ясувати доцільність чи недоцільність обмеження цієї комунікативної свободи. Нажаль, в Україні базовим критерієм обмеження цієї свободи є припис законодавства. На наш погляд, цього критерію замало, аби досконало визначити коло підстав обмеження свободи мистецтва. Цей критерій, на наш погляд, має поєднуватися із експертними оцінками.

Список використаних джерел:

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Кравченко М.Г. Комунікативні свободи: конституційно-правове регулювання в Україні та Німеччині. *Журнал східноєвропейського права*. 2021. № 85. С.29–41.
3. Кравченко М.Г. Свобода кіно як комунікативна свобода: досвід України та Німеччини. *Журнал східноєвропейського права*. 2021. № 87. С.6–10.
4. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків: Право, 1997. 64 с.
5. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні: навч. посіб./А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. К.: Юрінком Інтер, 2004. 332 с.
6. Шукліна Н.Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини й громадянина в Україні (проблеми теорії і практики). монографія. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 424 с.
7. У 2017 році було понад 500 випадків порушення свободи вираження у мистецтві – звіт Freemuse. URL: https://zmina.info/news/za_2017_rik_jeksperti_narahuvali_ponad_pivtisjiachi_vipadkiv_porushennja_svobodi_samovirazhennja_khudozhnikov_u_sviti_zvit_/?fbclid=IwAR2U7Mv9zFwzirnd20V9hIJNG0vC8-pYom0NBcfbLAJ9AuXL2Q4qPe21ipM (дата звернення: 05.05.2021).
8. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2020 рік. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/docs/presentations/> (дата звернення: 05.05.2021).
9. Gröpl C., Windhorst K., Coelln C. Grundgesetz. Studienkommentar. Verlag C.H. Beck. München, 2013. 803 s.
10. Maunz. T., Dürig G. Grundgezets. Kommentar. Band I. C.H. Bech. 2017. S. 7 –208.
11. BVerfGE 30, 173 –Mephisto. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv030173.html#188> (дата звернення: 05.05.2021).
12. BVerfGE 67, 213 – Anachronistischer Zug. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv067213.html#227> (дата звернення: 05.05.2021).
13. Про культуру: Закон України від 14.12.2010 року № 2778-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> (дата звернення: 05.05.2021).

14. Про захист суспільної моралі: Закон України від 20.11.2003 року №1296-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15#Text> (дата звернення: 05.05.2021).

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. St. 141.
2. Kravchenko M.H. Komunikatyvni svobody: konstytutsiino-pravove rehuliuвання v Ukraini ta Nimechchyni. *Zhurnal skhidnoievropeiskoho prava*. 2021. № 85. S.29–41.
3. Kravchenko M.H. Svoboda kino yak komunikatyvna svoboda: dosvid Ukrainy ta Nimechchyni. *Zhurnal skhidnoievropeiskoho prava*. 2021. № 87. S.6–10.
4. Rabinovych P. M. Prava liudyny i hromadianyna u Konstytutsii Ukrainy (do interpretatsii vykhidnykh konstytutsiinykh polozhen). Kharkiv: Pravo, 1997. 64 s.
5. Kolodii A. M. Prava liudyny i hromadianyna v Ukraini: navch. posib. / A. M. Kolodii, A. Yu. Oliinyk. K.: Yurinkom Inter, 2004. 332 s.
6. Shuklina N.H. Konstytutsiino-pravove rehuliuвання prav i svobod liudyny y hromadianyna v Ukraini (problemy teorii i praktyky). monohrafiia. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury, 2005. 424 s.
7. U 2017 rotsi bulo ponad 500 vypadkiv porushennia svobody vyrazhennia u mystetstvi – zvit Freemuse. URL: https://zmina.info/news/za_2017_rik_jeksperti_narahuvali_ponad_pivtisjiachi_vipadkiv_porushennjia_svobodi_samovirazhennjia_khudozhnikov_u_sviti_zvit_/?fbclid=IwAR2U7Mv9zFwzirnd20V9hIJNG0vC8-pYom0NBcfbLAJ9AuXL2Q4qPe21ipM (data zvernennia: 05.05.2021).
8. Shchorichna dopovid Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny pro stan doderzhannia ta zakhystu prav i svobod liudyny i hromadianyna v Ukraini za 2020 rik. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/docs/presentations/> (data zvernennia: 05.05.2021).
9. Gröpl C., Windhorst K., Coelln C. Grundgesetz. Studienkommentar. Verlag C.H. Beck. München, 2013. 803 s.
10. Maunz. T., Dürig G. Grundgezets. Kommentar. Band I. C.H. Bech. 2017. S. 7 –208.
11. BVerfGE 30, 173 –Mephisto. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv030173.html#188> (data zvernennia: 05.05.2021).
12. BVerfGE 67, 213 – Anachronistischer Zug. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv067213.html#227> (data zvernennia: 05.05.2021).
13. Pro kulturu: Zakon Ukrainy vid 14.12.2010 roku № 2778-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> (data zvernennia: 05.05.2021).
14. Pro zakhyst suspilnoi morali: Zakon Ukrainy vid 20.11.2003 roku №1296-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15#Text> (data zvernennia: 05.05.2021).